

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΕΡΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΞΑΦΑΝΙΖΟΜΕΝΗ ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ*

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ

Πριν ενάμιση χρόνο, σχολιάζοντας την διεθνή οικονομική κατάσταση έλεγα σε μία ραδιοφωνική συνέντευξη ότι υποφέρουμε από κρίση υπερβολικής ρευστότητας. Αυτό σήμαινε ότι υπήρχε υπεραφθονία διεθνών κεφαλαίων που μετανάστευαν με μεγάλη ταχύτητα από χρήση σε χρήση, από χώρα σε χώρα, από μορφή σε μορφή. Η μετανάστευση γινόταν μέσω του συστήματος αγορών κεφαλαίου και τραπεζών. Η υπερβολική ρευστότητα που παρατηρούσαμε τα τελευταία χρόνια δεν συνδεόταν με υπερπληθωρισμούς στις τιμές των προϊόντων. Ήταν μία αξιακή μάζα που φαινόταν να κινείται πάνω από τις «πραγματικές οικονομίες», οι οποίες έδειχναν (συνολικά) καλή μεγέθυνση, ισχυρή απασχόληση και νομισματική σταθερότητα.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟ ΤΙΜΩΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟ ΑΞΙΩΝ

Πολλοί πίστεψαν ότι η υπέρ ρευστότητα ήταν σχετικά αποκομμένη από τις πραγματικές οικονομίες, ότι κινούνταν σε μία χρηματοοικονομική σφαίρα ημιαυτόνομη με τους δικούς της κανόνες, ότι οι κεφαλαιαγορές αντανακλούσαν φαντασιακές προσδοκίες και συμβολικό πλούτο και είχαν γίνει ένας ανεξάρτητος ρυθμιστής της αισθημάτων ευημερίας και των επιχειρηματικών ονείρων. Βέβαια, όλοι αναγνώριζαν ότι τα αισθήματα ευημερίας και τα επιχειρηματικά όνειρα επιδρούν στην τρέχουσα οικονομία. Τα όρια της υπερρευστότητας όμως ήσαν δυσδιάκριτα, κανείς δεν ήξερε μέχρι που μπορούσε να φθάσουν και πόσο θα διαρκούσε η ευφορία την οποία υποστήριζε αυτή η υπερρευστότητα. Αυτό που συνέβαινε σ'αλήθεια δεν ήταν ότι η ρευστότητα

είχε αποσυνδεθεί από την οικονομία. Απλώς, αντί να παράξει –όπως θα προέβλεπαν οι παραδοσιακοί μονεταριστές– πληθωρισμό τιμών καταναλωτή παρήγαγε πληθωρισμό τιμών χρηματιστηρίου. Η αντιπληθωριστική πολιτική των μεγάλων δυτικών οικονομιών είχε εκπληρώσει μία παράδοξη επιτυχία: εξαφάνισε τον πληθωρισμό των τιμών και κατασκεύασε τον πληθωρισμό των αξιών.

Πέρυσι την Άνοιξη ο πληθωρισμός των αξιών υπερχείλισε από τα τοιχώματα της αγοράς κεφαλαίου και διαχύθηκε στις αγορές εμπορευμάτων: πρώτες ύλες και πετρέλαιο εκτινάχθηκαν ξαφνικά με υπερδιπλασιασμό των τιμών τους, χωρίς εξίσου αιφνίδιο πραγματικό λόγο. Οι αγορές εμπορευμάτων είναι ένας πολύ άμεσος μηχανισμός μετάδοσης του πληθωρισμού στα κόστη της καθημερινής ζωής. Ο υπερδιπλασιασμός της τιμής του πετρελαίου άφησε τις πληθωριστικές ανησυχίες να εισδύσουν στη συνείδηση των κεντρικών τραπεζιτών. Τα αντανάκλαστικά τους οδήγησαν σε αύξηση επιτοκίων. Εκείνη η αύξηση σηματοδότησε όμως τη γενική χρηματοοικονομική κρίση, δηλαδή την κατάρρευση των πληθωρισμένων αξιών. Τελικά, αυτή η μικρή ιστορία, ο κεντρικός ρόλος των αγορών εμπορευμάτων ως γεφυρών μεταξύ αξιακού και καταναλωτικού πληθωρισμού και η ίδια η κρίση που τώρα βιώνουμε απέδειξαν ότι οι θεωρίες της «αποσύνδεσης» της χρηματοοικονομικής σφαίρας από την πραγματική οικονομία είναι αβάσιμες. Δεν υπάρχει καμία «αποσύνδεση». Η χρηματοοικονομική σφαίρα είναι οργανικό τμήμα της «πραγματικής» οικονομίας.

Η κλασική αντιπληθωριστική πολιτική σήμαινε πάντοτε «ακριβό χρήμα». Στην περίοδο από το 1990, όμως, η βάση αυτή ανατράπηκε. Μία μακρότατη περίοδος «εύκολου χρήματος» (δηλαδή χαμηλών επιτοκίων και υψηλής ρευστότητας) συνέπεσε με χαμηλό πληθωρισμό τιμών καταναλωτή στις μεγάλες οικονομίες, που ταυτόχρονα πετύχαιναν σημα-

ντική μεγέθυνση και υψηλή απασχόληση. Χωρίς αμφιβολία αυτό οφειλόταν σε θεμελιώδεις πολιτικο-οικονομικούς λόγους: την ένταξη μεγάλων μαζών φθηνής εργασίας στο διεθνές οικονομικό σύστημα και την προθυμία των αναδυόμενων γιγάντων (Κίνα, Ινδία, κ.ά.), που διέθεταν πλεονάσματα λόγω της φθηνής εργασίας, να στηρίζουν την υψηλή τιμή του αμερικανικού δολαρίου, χρηματοδοτώντας χωρίς όριο τα ελλείμματα των ΗΠΑ. Η κατάσταση αυτή δημιούργησε το πλέγμα προϋποθέσεων για την αντικατάσταση του κλασικού πληθωρισμού από τον πληθωρισμό αξιών.

Η κρίση που βιώνουμε σήμερα είχε ως αφετηρία την ταχεία συρρίκνωση των αξιών που άρχισε το καλοκαίρι του 2007. Η πελώρια διεθνής ρευστότητα που ως τότε υπέθαλπε τον πληθωρισμό αξιών ξαφνικά ακινητοποιήθηκε και συρρικνώθηκε, εξαιτίας των αποτυχιών και των ζημιών που άρχισαν να εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα σε υπερδανεισμένους φορείς. Όσοι θεωρούσαν ότι είχαν εμπορεύσιμες αξίες βρέθηκαν αντιμέτωποι με πελώριες υποτιμήσεις και αδυναμία ρευστοποίησης των αξιών τους. Όσοι είχαν αποκτήσει πληθωρισμένες αξίες με δανεισμό βρέθηκαν σε αδυναμία εξυπηρέτησης των χρεών τους, έφθασαν δηλαδή στα πρόθυρα πτώχευσης. Ο δανεισμός αυτού του τύπου είχε υπερμεγεθυνθεί υπερβολικά λόγω της πολιτικής «εύκολου χρήματος». Κεντρικοί ήρωες αυτού του δράματος ήσαν οι μεγάλες και διεθνείς επενδυτικές τράπεζες. Σήμερα είναι είδος υπό εξαφάνιση.

Η ΥΠΕΡΤΡΟΦΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟ- ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Τι είναι η υπερτροφία του χρηματοοικονομικού τομέα; οι αξίες των μετοχών, των ομολόγων, των παραγώγων τους και όλων των υπόλοιπων χρηματοοικονομικών τίτλων είναι μεγαλύτερες από τις αξίες των υλικών αγαθών. Ο χρηματοοικονομικός τομέας παρέχει υπηρεσίες τριών ειδών: χρηματοδότηση, εμπορία

Ο Σταύρος Β. Θωμαδάκης διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και διετέλεσε πρόεδρος Επιτροπής Κεφαλαιαγοράς.

** Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση που παρουσιάστηκε στην ημερίδα της ΑΡ.ΣΗ για την παγκόσμια κρίση (16.12.2008).*

τίτλων, τιμολόγηση κινδύνου. Λόγου χάριν, η έκδοση ενός ομολόγου αντιστοιχεί σε μία πράξη χρηματοδότησης. Η ικανότητα μεταπώλησης ενός ομολόγου αντιστοιχεί σε μία πράξη εμπορικής μεταβίβασης. Η εμπορική τιμολόγηση των τίτλων όμως γίνεται και ρυθμιστής των όρων νέας χρηματοδότησης. Δύο διαφορετικά ομόλογα όμοιας προθεσμίας έχουν διαφορετική τιμή επειδή ενσωματώνουν διαφορετικό κίνδυνο για τον υποψήφιο κάτοχό τους. Άρα, οι τρεις υπηρεσίες που παρέχει ο χρηματοοικονομικός τομέας είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Το πλέγμα αυτών των υπηρεσιών έχει πράγματι μεγαλώσει πολύ ταχύτερα από τα άλλα αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται στην παγκόσμια οικονομία. Τι επέφερε αυτή την υπερμεγέθυνση; Η προφανής απάντηση είναι βέβαια ο πληθωρισμός αξιών, που ανέπτυξα παραπάνω. Πέρα από αυτόν όμως, ο ρόλος των χρηματοοικονομικών αγορών έχει διευρυνθεί σημαντικά.

Η μεγέθυνση του χρηματοοικονομικού τομέα έχει την ιστορική της προέλευση σε μεγάλες θεσμικές μεταβολές και αλλαγές πολιτικής που έγιναν πριν 30 χρόνια. Η μετάβαση από τις ρυθμιζόμενες σε ελεύθερα κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες σήμαινε ότι ενώ στο σύστημα Bretton Woods βασικοί φορείς ήταν οι κεντρικές τράπεζες, στο σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών βασικοί φορείς έγιναν οι ιδιωτικές τράπεζες. Επίσης, ενώ οι διακυμάνσεις ήταν οριακά φαινόμενα, στο νέο σύστημα εκδηλώνονταν ως κεντρικά φαινόμενα. Έτσι δημιουργήθηκε μία νεότερη κατηγορία ιδιωτικών κινδύνων που απαιτούσαν τιμολόγηση και διαχείριση. Ενώ στο παλιό σύστημα οι κίνδυνοι διακυμάνσεων περιοριζόνταν με κρατικές παρεμβάσεις, στο νέο καθεστώς οι κίνδυνοι ήταν ιδιωτικοί και έπρεπε να τιμολογηθούν από την αγορά. Ιδού το νέο πεδίο για ανάπτυξη χρηματοοικονομικών καινοτομιών. Ο ρυθμιστικός ρόλος των κρατών αντικαταστάθηκε από τον τιμολογιακό ρόλο των αγορών συναλλάγματος.

Ανάλογη μετάβαση πραγματοποιήθηκε με την κατάργηση των ρυθμιστικών περιορισμών στα επιτόκια και την ελευθέρωση στη διεθνή κίνηση κεφαλαίων από τα κράτη των μεγάλων ανεπτυγμένων οικονομιών, τη λεγόμενη «απορύθ-

μιση» (deregulation). Το κέντρο βάρους της διαχείρισης κινδύνων μετατοπίστηκε από κρατικούς θεσμούς σε ιδιωτικούς φορείς αποφάσεων. Η ελεύθερη εκδήλωση των διακυμάνσεων διαμόρφωσε συνεχώς νέες κατηγορίες ιδιωτικών κινδύνων. Οι αγορές χρήματος και κεφαλαίου αναπτύχθηκαν για να τιμολογούν τους κινδύνους. Και πάλι, διανοίχθηκε ένας νέος και πελώριος χώρος για νέα χρηματοοικονομικά προϊόντα, κάλυψη νέων μορφών ιδιωτικού κινδύνου, δημιουργία νέων εταιρικών μορφών χρηματοδότησης και εμπορίου τίτλων, δημιουργία νέων επαγγελματιών συνδεδεμένων με το εμπόριο αυτό.

Η μεγιστοποίηση της εμβέλειας των αγορών, όπως την γνωρίσαμε μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, δημιούργησε μία ποιοτικά νέα κατάσταση όπου τα πεδία της επιχειρηματικότητας, της καινοτομίας και της ανάληψης ιδιωτικών κινδύνων διευρύνθηκαν ακόμη πιο δραματικά. Σε όλες τις πτυχές της διευρυνόμενης παγκοσμιοότητας μπορούμε να αποκαλύψουμε νέους ρόλους των χρηματοοικονομικών φορέων διότι η χρηματοδότηση (δηλαδή η κίνηση κεφαλαίων) αποτελεί το κρίσιμο συστατικό της παγκοσμιοότητας. Η παγκοσμιοότητα έφερε στο προσκήνιο νέες μορφές διακινδύνευσης που αγκάλιασαν την οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, των εταιριών, των κρατών. Η μεγάλη διεύρυνση των κινδύνων οδήγησε σε εξίσου μεγάλη ανάπτυξη των χρηματοοικονομικών αγορών. Για τον λόγο αυτό άλλωστε, οι ασφαλιστικές εταιρίες και τα διαφορά χρηματοοικονομικά εργαλεία που συνδέονται με την ασφάλιση αποτελούν κεντρικό στοιχείο στην υπερανάπτυξη του χρηματοοικονομικού τομέα. Για παράδειγμα, τα περίφημα CDS (credit default swaps), σύνθετα προϊόντα που έγιναν κεντρικοί ήρωες στην κρίση που τώρα διατρέχουμε, ήταν διαπραγματεύσιμοι τίτλοι ασφάλισης κινδύνων. Πλείστα όσα «παράγωγα προϊόντα» ήταν παρόμοια.

Επομένως η εμφανιζόμενη ως χρηματοοικονομική υπερτροφία είναι οργανικά δεμένη –ακόμη και χωρίς το αποτέλεσμα του πληθωρισμού αξιών– με την «πραγματική οικονομία». Αυτή λειτουργεί πλέον σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον πολλαπλάσιων ιδιωτικών κινδύνων από τους οποίους αναζητεί εξασφάλιση. Η

σημερινή κρίση οδηγεί σε μία βίαιη συρρίκνωση της χρηματοοικονομικής υπερτροφίας επειδή καταρρέει ο πληθωρισμός αξιών, αλλά δεν απομειώνει την ανάγκη κάλυψης και διαχείρισης κινδύνων. Αντίθετα οξύνει ακόμη περισσότερο την παρουσία της οικονομικής διακινδύνευσης και κάνει ακόμη πιο αναγκαία τη λειτουργία αποτελεσματικών μηχανισμών αναγνώρισης, καταμέτρησης, τιμολόγησης, διαχείρισης και μεταβίβασης κινδύνων.

Στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα οι μορφές διακινδύνευσης δεν είναι μόνον ενδογενείς, δηλαδή κίνδυνοι που δημιουργούνται από την πολυπλοκότητα του οικονομικού πεδίου της παγκοσμιοότητας. Υπάρχουν πηγές διακινδύνευσης που αναδύονται έξω από τα όρια του οικονομικού συστήματος καθαυτού. Δύο νέες κατηγορίες διακινδύνευσης που θα παίξουν τεράστιο ρόλο στο μέλλον είναι η κλιματική αλλαγή και η διεθνής πειρατεία. Η αντιμετώπιση αυτών των τύπων κινδύνου θα απαιτήσει νέα εργαλεία διότι αυτοί θα εμφανίζονται ως «κίνδυνοι συστήματος», κίνδυνοι δηλαδή που δεν μπορούν να τιμολογηθούν αποτελεσματικά σε ιδιωτική βάση από τις αγορές. Η δημιουργία θεσμών διεθνούς και συλλογικής διαχείρισης «κινδύνων συστήματος» θα είναι το νέο πεδίο ανάπτυξης χρηματοοικονομικών μηχανισμών και ρύθμισης.

ΤΟ ΕΚΚΡΕΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η περίοδος του «εύκολου χρήματος», δηλαδή της χαλαρής νομισματικής πολιτικής, συγκροτήθηκε επάνω σε μία πρακτική αυστηρού περιορισμού του κράτους. Η πρακτική αυτή είχε θεωρητικές αφετηρίες σε νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις. Το κράτος δεν έπρεπε να είναι παραγωγός αγαθών και υπηρεσιών, δεν έπρεπε να βαραινεί αλλά αντίθετα να ελαφρώνει την κοινωνία από τους φόρους, δεν έπρεπε να δανειζεται. Μέσα στο πλαίσιο τέτοιων περιορισμών, η δημοσιονομική πολιτική έχασε σχεδόν ολοσχερώς την ικανότητά της να δρα αντικυκλικά και αναπτυξιακά. Η νομισματική πολιτική αποθεώθηκε και έφθασε να θεωρείται ακόμη και κοινωνικό εργαλείο: χαμηλά επιτόκια για την κατανάλωση και για την αγορά σπιτιών με δανεικά. Αυτός

καθαυτός ο ετεροβαρής χαρακτήρας της οικονομικής πολιτικής υπέρ των νομισματικών εργαλείων ήταν γενικός όρος για την μεγάλη ανάπτυξη των χρηματοοικονομικών αγορών και προϊόντων.

Η μεγάλη σημερινή κρίση, και ο αποπληθωρισμός των αξιών που την χαρακτηρίζει, κινούν βίαια το εκκρεμές της πολιτικής προς την άλλη κατεύθυνση. Τα κράτη πραγματοποιούν πελώριες δημοσιονομικές επεκτάσεις για να καταπολεμήσουν την βυθιζόμενη (από έλλειψη ενεργού ζήτησης) οικονομία. Οι επεκτάσεις επιβάλλουν εξίσου πελώριο δημόσιο δανεισμό. Οι πρότεροι ιδεολογικοί περιορισμοί του ρόλου του κράτους

εξαφανίσθηκαν ως διά μαγείας, αλλά πολύ αργά. Ενεργότερα κράτη σε πρότερες φάσεις ευφορίας θα αποσοβούσαν πιθανότατα το σημερινό μέγεθος της κρίσης, φορολογώντας λόγω χάριτα κέρδη που δημιουργούσε ο πληθωρισμός αξιών. Όταν οι οικονομίες θα αρχίσουν να εξισορροπούν, η θεωρία και η πολιτική θα στραφούν και πάλι στο πρόβλημα του «υπερδανεισμού του κράτους». Εν τω μεταξύ οι αγορές κεφαλαίου θα λειτουργούν για πολλά χρόνια ως αγορές χρηματοδότησης πρωτίστως κρατών και δευτερευόντως τραπεζών και ασφαλιστών. Τα κράτη θα πρέπει να διεκπεραιώνουν και το έργο της ανακύ-

κλωσης της ρευστότητας στις οικονομίες, ένα έργο που χρόνια τώρα είχε εγκαταλειφθεί στα χέρια των αγορών και των τραπεζών. Θα γίνουν δηλαδή, και πάλι κεντρικός μεσολαβητικός μηχανισμός στην παγκόσμια οικονομία. Αυτή η λειτουργία θα αποτελέσει τη βάση της νέας κρατικής ρύθμισης στην επόμενη περίοδο, μιας ρύθμισης που όμως υποχρεωτικά θα πρέπει να ενσωματώσει ισχυρά στοιχεία ενός παγκόσμιου και πολυκεντρικού συντονισμού, τα οποία σήμερα δεν υπάρχουν.

ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΠΡΑΞΗ Β΄: Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ

Το ιδιότυπο γαϊτανάκι που ξετυλίχθηκε γύρω από το χριστουγεννιάτικο δένδρο του Δήμου Αθηναίων στο Σύνταγμα, τον Δεκέμβριο του 2008, πέρα από σημείο συμβολικής συμπύκνωσης της σύγκρουσης, ήταν ένα γενεαλογικό ίχνος της συνάφειάς της με τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για το ολοκαύτωμα των δασών το καλοκαίρι του 2007. Οι επίδοξοι πυρπολητές του χριστουγεννιάτικου δένδρου διακωμωδούσαν ρητά το γεγονός ότι οι κρατικοί μηχανισμοί προστάτευαν επιμελώς ένα τεχνητό δένδρο-στολίδι ενώ είχαν αδιαφορήσει εγκληματικά για τους μεγάλους δρυμούς. Η εκλεκτική συγγένεια μεταξύ των διαδηλώσεων του 2007 και των συγκρουσιακών γεγονότων του 2008 δεν περιστέλλεται σε μία κοινή προβληματική. Τα συμβάντα του Δεκεμβρίου συνιστούν στην πραγματικότητα τη δεύτερη δημόσια, πολιτική εμφάνιση του υστερονεωτερικού πλήθους στην ημεδαπή και η θεώρησή τους υπ' αυτό το πρίσμα μπορεί να φωτίσει αποκαλυπτικά την εξέγερση, εγγράφοντάς την στα κατάλληλα συμφραζόμενα, εθνικά και παγκόσμια.¹

Ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής ασχολείται με την πολιτική θεωρία – Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ.

Το «πλήθος», κατά τους Τ. Νέγκρι, Μ. Χαρντ και Π. Βίρνο, δεν διαθέτει μία σαφώς ορισμένη συλλογική ταυτότητα, όπως ο «λαός», αλλά ούτε εμφανίζει μία άμορφη απροσωπία, όπως οι «μάζες». Στεγάζει μία ποικιλία διαφορετικών ατομικτήτων και συλλογικότητων που συνεχεται από την άμεση βιοπολιτική παραγωγή του «κοινού»: κοινωνικών σχέσεων, συναισθημάτων, τρόπων ζωής. Η συστατική περιεκτικότητα και ανοικτότητά του είναι άρρηκτα συνυφασμένες με τη δικτυακή του οργάνωση. Οι ετερότητες που ενορχηστρώνουν το πλήθος διαρθρώνονται ως ένα πλέγμα από κόμβους που συσχετίζονται αυτόνομα και χαλαρά, χωρίς ανισομέρειες εξουσίας. Κάθε κόμβος συνάπτεται οριζόντια με τους άλλους και νέοι αρμοί μπορούν να προστίθενται επ'άπειρον χωρίς a priori αποκλεισμούς και περιχαρακώσεις. Οι διαφωνίες δεν επάγουν απαραίτητα σε αντιπαράθεσεις και διαχωρισμούς γιατί μπορούν να διαχυθούν στην πολυμέρεια των κόμβων. Το Διαδίκτυο και οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας είναι ζωτικοί τόποι και μέσα ύπαρξης αυτού του πλήθους, που αναδύεται από τη μεταφορτική εργασία.²

Σε αντίθεση με το οργανωτικό σχήμα της νεωτερικής κυριαρχίας, όπου η ενότητα παράγεται από ένα ηγεμονικό υποκεί-

μενο, εδώ συντάσσονται στοιχεία στο ίδιο επίπεδο της άμεσης συνεργασίας και η κοινότητα των απαραμείωτων διαφορών παραμένει ανοικτή, πορώδης, χωρίς ενιαίο εξουσιαστικό κέντρο και αποκλειστικές ταυτότητες. Ο συντονισμός επιτελείται κατά το πρότυπο του σμήνους, όπου οι πολλαπλοί δρώντες συνδράμουν αυτοτελώς στην αέναη εξέλιξη ενός κοινού αποτελέσματος. Σε αντιδιαστολή προς τις γραφειοκρατικές ιεραρχήσεις του επαναστατικού κόμματος, του συνδικάτου και της σοσιαλδημοκρατικής διακυβέρνησης, το πολυφωνικό σμήνος κάνει πράξη την ισότητα και την ελευθερία των υποκειμένων μέσα στις ίδιες τις δομές αντίστασης κατά της αυτοκρατορίας του κεφαλαίου. Το αυθόρμητο, δημιουργικό, υπερεθνικό, περιεκτικό και πολυποίκιλο πλήθος αναδεικνύεται σε κυρίαρχο μόρφωμα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και της δικής της πολιτικής, που αποκηρύσσει την κεντρική καθοδήγηση, την ιδεολογική κλειστότητα, την αντιπροσώπευση, το οριοθετημένο πρόγραμμα-τυφλοσούρτη, την κατάληψη της κρατικής εξουσίας.

Ενώ η μεταβιομηχανική εργασία, με την έμφαση στην ευελιξία, τις επικοινωνιακές τεχνολογίες και τον τομέα των υπηρεσιών, είχε αρχίσει να εξαπλώνεται από πολύ